

Abşeronunda təqribi hesablamalara görə 1500-ə qədər coğrafi yer adı var. Bunların 80 faizi passiv fondu təşkil edir. Qala kəndinin yaşayış məskəni kimi adı birbaşa "qala" sözü ilə strateji tarixi-memarlıq tikilisi ilə əlaqədardır. "Qala" toponiminin ilk baxışda sadə görünən izahı bir tərəfdən arxeoloji faktlara, digər tərəfdən isə xalq etimologiyasına əsaslanır.

Yaşlı sakinlərin bəziləri kəndin adını "mühafizə olunan yer" kimi mənalandırır, başqa sözlə, alınmaz, məğlubedilməz yer, kənd, yaşayış məskəni.

Arxeoloji qazıntılar da sübut edir ki, ərazidə eramızdan əvvəl III minillikdən etibarən yaşayış mövcud olub. Buradan maddi-mədəniyyət qalıqlarının I mərhələsi e.ə. III minillikdən eramızın IX əsrinə, II mərhələsi isə bizim eranın X-XIX əsrlərini əhatə edir. XIX əsrdən Qala kəndi 7 hissədən ibarət olub: Qala kəndinin özü, Şəburi-Şəhri Şaburi (indiki aeroport yaxınlığı), Kələdağ (kələdağ-qışlaq yeri), Şüvəlan (bağ yerləri), Qala tut ağacı, yaxud Binə görünən (Binə tərəfdə), Türkəyanı torpaqlar, Pırəxir (Hövsan həndəveri). Bundan əlavə, Xoşxonə (Xakixonə), Qərəcə, Dərəçal, Əlcəki və Parağat (Farağat) bağları da Qala kəndinə daxil idi.

Qala kəndində əhalinin əsas təsərrüfat məşğuliyyəti heyvandarlıq (başlıca olaraq qoyunçuluq), əkinçilik, sənətkarlıq (o cümlədən xalçaçılıq) və kустur üsulla duz istehsalı olub. Bu kənd həm də qədim ticarət mərkəzlərindən biri idi. Abşeronun karvan ticarətində Qala kəndi həmişə əhəmiyyətli rol oynayıb. Bundan əlavə, Qala kəndi Pıralahı limanı vasitəsilə istər Bakı, istərsə də Azərbaycanın digər bölgələri ilə ən intensiv ticarət əlaqələrinə malik idi.

Vaxtilə yerli əhalinin bir qismi özünü tat, digər qismi isə tərəkəmə adlandırırdı. Qala kəndinin meydanları və məhəllələri də məşhur olub. Bunlardan Hacı Ramazan meydanı, habelə Şıxlar, Qala dibi, Pırvənzəri, Çəmbərəkənd, Tucuçlar (Tocuqlu) məhəllələrini göstərmək olar.

Qalada istər tarixi, istərsə də sosial mədəniyyət əhəmiyyəti daşıyan tarixi-memarlıq abidələri və tarixi tikililər dövlət qeydiyyatına alınaraq maddi-mədəni irs nümunələri kimi dövlət tərəfindən qorunur.

Abşeronun heç bir kəndində burada olduğu qədər məscid yoxdur: onların sayı altıdır. Bunlar cümə və məhəllə məscidləridir. Bu məscidlərdən birini Məşədi Süleyman, digərini Əlqulu Əlyar, bir başqasını Hacıbəba və başqaları tikdirib. Bəzi məscidlər məhəllə adı ilə adlanırdı: Çəmbərəkənd məscidi, Tərəkəmə məscidi. Məscidin baş xidmətkarına "sıx" (yəni şeyx-red) deyilirdi. Kənddə 2 mollaxana, 2 qibləgah da mövcud olub.

Qala kəndində mövcud hamamlardan biri də "Şor hamamı" adlanırdı. Bu hamam kəndin cənub hissəsində, duz gölünün yaxınlığında yerləşirdi. Hamamın suyu duzlu olduğundan ondan müalicəvi məqsəd üçün istifadə olunurdu. 2016-cı ildə orada "İçərişəhər" DTMQ İdarəsi və "Qala" DTEQ tərəfindən "Şor hamam" da mə-

dəni irs abidəsi kimi arxeoloji qazıntı işləri görüldü, mövcud hamamın tikili qalıqları aşkar olunub, foto-fiksiya işləri aparılıb. Mədəni tarixi irs abidəsinin arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində aşkar olunmuş tarixi tikinti qalıqlarının konservasiya olunması, buklet nəşr olunması, turist marşrutlarına salınması, son orta əsr sosial tarixi məişət abidəsi kimi təbliğ olunması burada qədim Qala kəndində turizmin aparıcı sahələrindən hesab olunan etnoturizmin, aqroturizmin, kənd turizminin inkişaf etdirmək zərurətini doğurur.

Suyu şor olan hamamlardan biri də İmaməli hamamı idi. Əhədli hamamının suyu isə cox şor olmayıb. Kənddə olan hamamlardan biri də hazırda öz təyinatına uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Bu hamam cox vaxt "Cümə hamamı", yaxud hamamı inşaat etdirənin adı ilə "Bayraməli hamamı" adlanır. Hamamın giriş hissəsindəki epigraflıq yazıdan məlum olur ki, hamam 1881-ci ildə inşa olunub. Qala kəndində yerləşən hamamların hamısında vacubətxana olub.

Qala kəndinin su ilə təminatında, su çıxarılmasında müxtəlif üsullar tətbiq olunurdu: adı iplə dartma, mancaq, dolamaqarx, kələçarx, dolbağara. Dolbağara ilə toplanan su ağır olduğundan onu quyudan at və ya eşşəklə çəkib çıxararaq əkin üçün istifadə edirdilər.

Kəhriz Qala kəndinə Qurat bağlarından, Xəşəxuna bağlarının 150-200 metrlik şimal istiqamətindən çəkilmişdi. Kəhriz çəkmək üçün ilk olaraq "gumana" quyusu qazılır. Qala kəhrizi sisteminə hər 50 metr məsafədə bir ədəd olmaqla 17 quyuy qazılmışdı. Bu quyuların suyu yeraltı basdırılmış təqribən 70-120 sm dərinlikdə saxsı bolarlarla - tünglərlə biri-birinə birləşərək kəndə çatdırılırdı. Təqribən 50-70 sm uzunluğunda saxsı tüng boruların diametri iki yarım, üç düym təşkil edirdi. Borular biri-birinə geydirildiyindən bir başı gen, digər başı isə dar diametrdə olurdu. Kəhrizdən suyun axıdılması üçün heç bir mexaniki üsul və ya vasitədən istifadə olunmurdu. Başqa sözlə, kəhriz sistemi ancaq yerin səthi quruluşu nəzərə alınmaqla xalq empirik təcrübəsinə əsaslanan kəhrizçilər tərəfindən inşa olunurdu. Kəhriz suyu su hövzəsinə (belə su hövzələrinin sayı 10 idi) toplanır və buradan götürülərək istifadə olunurdu. Yolu tutulmasın deyərək kəhriz boruları müntəzəm olaraq kəhrizçilər tərəfindən təmizlənir, quyuların su norması nəzarətdə saxlanırdı.

1842-ci ildə Abşeronu səyahət etmiş səyyah İ.Beryozin bir sıra kəndlərin əhalisi barədə məlumat verir. Həmin məlumata görə, 1842-ci ildə Maştağa kəndində 3600 əhali yaşayırdı. Qala, Suraxanı, Balaxanı, Novxanı, Nardaran kəndi də

Bakı kəndləri - tarixlərə şahid qədim Qala kəndi...

"Hər bir xalqın mədəni irsi onun milli sərvəti, tarixi və bu günüdür. Bizim borcumuz, gələcək nəsillərin borcu tarixi keçmişimizə, ənənələrimizə, milli nailiyyətlərimizə hörmət etməkdən, onları qoruyub saxlamaqdan ibarətdir".

Heydər Əliyev

böyük kəndlərdən sayılırdı; onların hər birində əhalinin sayı 1000-dən yuxarı idi.

Əhalinin məşğuliyyəti.Yanmada öz coğrafi xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycanın digər mikrozonalarına görə müəyyən qədər sərt iqlimə malikdir. Lakin bu amil heç də əhalinin ənənəvi məşğuliyyət növlərinin inkişafına təsir etməyib. Abşeronun ağ və qara şanı, sarı ənciri, püstəsi, Şıxverdi soğanı (adətən Hövsan soğanı adlanır), zəfəranı, yemişi, qarpızı, Qala qovunu və s-nin geniş şöhrət tapdığı yerdə Qala kəndi.

Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Abşeron yarımadasında da artıq Neolit (yeni daş) dövründə əkinçilik təsərrüfatı xeyli inkişaf edib. Bu dövrdə başlıca əmək alətləri daşdan hazırlanırdı. Tunc dövrünə, yəni e.ə. III minilliyə kimi tox əkinçiliyi hökmran olub. Tunc dövründə isə artıq qoşqu heyvanlarının gücündən istifadə olunmaqla cüt əkinçiliyinə keçilib.

Yunan coğrafiyaşünası Strabon yazırdı ki, Albaniya torpaqları cox münbitdir. Belə ki, torpaqdan ildə 2 dəfə, hətta 3 dəfə məhsul götürmək olar. O zamanlar adətən dənli bitkilər, o cümlədən arpa, buğda və s.əkilirdi. Qədim və orta əsrlərdə, sonrakı dövrdə, ümumiyyətlə Azərbaycanda taxılçılıq aparıcı sahələrdən biri olub.

XIX və XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda ənənəvi kənd təsərrüfatı alətləri, o cümlədən qara kotan, dəmir qavahınlı xış, ağac mallar: bel, oraq, çin, vəl, dəryaz, yaba, şana, kürək, dirmix və

s. ilə yanaşı, qismən də olsa, fabrik istehsalı olan kotan, taxıldöyən, taxılşəpən, taxılsovuran, küləşdoğrayan, dərz bağlayan və s. kənd təsərrüfatı maşınları da tətbiq olunurdu.

Abşeron torpaqları öz təbii-geoloji xüsusiyyətlərinə görə son dərəcə rəngarəngdir. Burada münbit boz-qara qumluq torpaq sahələrinə, həmçinin qırmızımtıl, sarı gil rəngli və əkin üçün müxtəlif keyfiyyətli torpaqlara təsadüf olunur. Abşeronda belə torpaqlar "sarı torpaq" adlanırdı.

Əksər əkin sahələri kəndlərin ətrafında yerləşirdi. Belə münbit əkin sahələrinin dən Şağan kəndinin Banağan, Təmənnis və çöl bağları, Məhəmmədlinin qara arpa yerlərini, Buzovnanın qara torpaq, Qala kəndinin Qərəcə, Balaxanının Pırqubbə, Biləcərinin Arxlar, Xocahəsənin barı, qayadibi, qayadöşü, xanlıq yerləri, Binəqədinin Maralan, Binənin Hacı Mövlam zəmisini, Bilgəhin Müşgürlü (yaxud Miskinli), Qaley-pur (Qullei-pur), Sarayın dağ bostanı, dərəzəmi, Mərdəkanın dənli, Fatmayının, həmçinin Görədilin, Kürdəxanın yelkən zəmi və s.əkin yerlərini göstərmək olar.

Əkinçilik ixtisaslaşması, həmçinin məhsulların keyfiyyəti, növü, kəmiyyəti elə bir vəziyyət yaratmışdı ki, bir çox məhsullar ayrı-ayrı kəndlərin adları ilə adlandırılırdı. Məsələn, Bilgəh kökü və sarımsağı, Zirə qarpızı və ciresi, Hövsan soğanı, Binə qovunu ilə bütün Abşeronda məşhur idi. Bütün Bakı-Abşeron zonasında "Şıxverdi soğanı" adı ilə məşhur olan Hövsan soğanı haqqında etnoqraf

Q.Cavadov "Əkinçilik mədəniyyətinin sorağı ilə" kitabında belə məlumat verir:"XIX əsrin sonlarında S.Zelenski adlı bir rus müəllifi "Qafqaz kənd təsərrüfatı" adlı qəzetdə (1897-ci ildə, № 203) yazırdı ki, Bakının Hövsan, Türkan, Qala kəndlərində xörəyə özünəməxsus dad verən əvəzsiz soğan növü becərilir. Həmin soğan yerlilər arasında "Şıxverdi soğanı" adlanırdı".

Köhnə əkinçilərin dediyinə görə, Qala kəndində 2 növ buğda əkilərmiş: xırda Bakı buğdası və iri dənəvər Rusiya buğdası. Bakı buğdası dadlı və şirin olurdu. Buna görə də bu buğdadan bişirilən çörək və çörək məmulatı cox dadlı olardı. Səməninə ancaq Bakı buğdasından qoyardılar. Təcrübəli əkinçilərin dediyinə görə, səpilən hər kiloqram buğdadan ən azı bir neçə dəfə cox məhsul götürülürmüş. Bol məhsul alınması üçün torpaq bir neçə dəfə yaxşı şumlanmalı idi: 1-şum, 2-düxiş, 3-səxiş, 4-caharxiş. Mal-qaranın yemlənməsi üçün Qala kəndində qara arpa əkilərdi. Kəblə Paşa, Kəblə Yusif, Xeyrulla, Kərim kimi təcrübəli əkinçilər əkin-biçinin "dilinə" yaxşı bələd idilər. Qala kəndində zəfəranlıq da inkişaf etmişdi. Zəfəran bağçaları kəndin gilavər əsən tərəfində idi. Kənd sakinlərindən Hədinin, Mehədinin və başqalarının zəfəran bağçaları var idi. Qala kəndində qarğıdalı, bərk, əzilməyən Qala pomidoru, Hövsan soğanı, kudu, lobya, qarpız, qovun və s. bostan bitkiləri əkilirdi.

İndiyə qədər Zirə, Qala və Şağanın qarpızı, Binə və Türkanın "ağ qovunu", Zirə

və Mərdəkanın "qara qovunu", Corat və Şağanın "axund tumu" qovunu, Qala kəndində becərilən şamama adlıdır. Etnoqraflardan akademik T.Bünyadov, S.Quliyev, Q.Cavadov yazırdılar ki, Abşeronun Qala qarpızı öz dadına və şirinliyinə görə Sabirabad qarpızından heç də geri qalmırdı.

Abşeronda 50-dən cox yemiş növü becərilir. Burada daha cox "axund tumu", "Saray tumu", "Gərmək", "dəvə dabanı", "Ağ qovun", "Qara qovun", "Məkkə tumu", "İrəvan göyü", Sarı və ağ "sami", "Abşeron gözəli" və s. kimi qovun və yemiş növləri əkilir.

Bağçılıq ənənələrinin qədimliyi Abşeron üçün səciyyəvi olan bir sıra meyvə və üzüm növlərinin meydana gəlməsinə səbəb olub. Bunlardan sarı əncir, göy əncir, qara əncir, Bakı heyvası, hulu, bəzi qaysı növləri, həmçinin üzüm növlərindən: qara şanı, ağ şanı, sarıgilə, xatuni, pişraz (ağ, qara, göy), göybəndəm, keçicəmcəyi, gəlinbarmağı, qızıl üzüm, kişmiş, Səlyani, Dərbəndi (ağ və qara) Zabrat, Sabunçu, Saray sarıgiləsi, Buzovna xatunisi, Şabrani (burada qovun gözü), ağadayı, şireyi, ağ gəvangir, göy gəvangir, qara gəvangir, xırdagilə, sarı xatuni, göy xatuni, kələ kişmiş, xalbəsər, mövücü, dəvə gözü (yaxud sirkeyi), çahar üzüm, sıx salxım, əskəri, kəmə barik, güləbi, pitumi, duxşeyi (turs meyi) və s.qeyd etmək olar.

Elxan MƏMMƏDOV

Tarixçi

(Ardı növbəti saylarımızda)